

Analysis of the link between "questioning" and the development of the human soul

Mustafa 'Azizi Alawijeh ¹

1. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy, Faculty of Wisdom and Religious Studies, Al-Mustafa International University, Iran. E-mail: Azizialavi1356@gmail.com

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

1 May 2023

Received in revised form:

5 August 2023

Accepted:

6 September 2023

Published online:

3 February 2025

Keywords:

Questioning, questioning, the evolution of the soul, powers of the soul, essential perfection.

Abstract: One of the actions of the human soul is questioning.

Among the perceptive and stimulating powers of the soul, what is their contribution and role in the formation of questioning is one of the main concerns of this article. Undoubtedly, the intellectual faculty with the help of the five senses as well as the inner faculties such as imagination and thinking plays a central role in the birth of inquiry. According to the psychological foundations of transcendental wisdom, such as "establishment of the levels of the soul", "the essential movement of the soul", and "the union of the wise with the reasonable", there is a two-way effect between questioning and the evolution of the human soul, in a way that causes synergy with each other. This research, in the light of the analytical-rational method, seeks to analyze how questions are formed in the self and how two-way questioning and the evolution of the self are effective.

Cite this article: Azizi Alawijeh, M (2025). Analysis of the link between "questioning" and the development of the human soul, *Philosophical Meditations*, 14(33), 237-41. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2001346.2400>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2001346.2400>

Homepage: phm.znu.ac.ir

looking at the verses of the Holy Quran.

Hypotheses: The prerequisite of any question is an attention and mental focus on a specific topic. Every question has two pillars: one pillar is knowledge and brief knowledge about something, and another pillar is ignorance and lack of detailed knowledge about other aspects and dimensions of that subject. One of the important factors of questioning in the mind is the existence of inconsistency and inconsistency of information and pre-knowledge of the human mind with her background knowledge.

Methodology: The main question of this research is: basically, how is the question formed on the page of the human soul? And what role does questioning play in the evolution of the human soul? Since the topic of this research is philosophical and rational, and it is the philosophical analysis of the role of questioning in the development of the self, therefore, the chosen method in this research is a rational-analytical method with a phenomenological approach to the topic.

Introduction: The main concern of this research is the phenomenological analysis of the question and the expression of its anthropological foundations; basically, what is the process of forming a question in the mind? And the origin of the oozing question is which of the stimulating or perceptive powers? What is the role of a question in the development of the human soul, and what is the role of self-perfection in the development of a question? This study attempts to answer these questions in the light of the rational-analytical method and with a phenomenological approach. The main findings of this research are:

- 1- The powers of the soul, especially "imaginative" and "thinking", play a significant role in generating and producing questions.
- 2- Self-motivational forces or non-cognitive factors play an important role in questioning.
- 3- The question is formed in a phenomenological process through eight stages in the human soul.
- 4- Expressing the psychological functions of questioning by

Discussion and Conclusion: One of the important questions regarding the connection of the self with the action of questioning is: does questioning and creating scientific questions have a role in human happiness and misery or not?

The answer to this question depends on first determining the standard and amount of happiness and misery; Farabi considers the measure of happiness to be an intrinsically desirable good. Based on this criterion, questioning an issue in itself is not desirable in essence and absolute good; Rather, the question is the key to the treasure of knowledge and knowledge to discover the truth and add science and knowledge. Ibn Sina considers the measure of the happiness of the soul to be the happiness of the faculties of the soul, and the criterion of the happiness of the faculties is the achievement of each faculty to its appropriate perfection; therefore, the happiness of the imagination is to actualize good imaginations, the happiness of the intellect is to achieve rational perceptions. Based on this criterion of happiness, one of the perfections of the

Findings: Based on the transcendental wisdom, the human soul is aligned with the system of existence, it has a questionable truth and has different levels. Based on this, two types of "preparatory and instrumental" functions and "personal and genuine" functions can be counted for questioning: Preparatory and preliminary function: "Question" is the key to locking the treasure of knowledge; the production and creation of the question causes the doors of knowledge and knowledge to open, and the soul achieves essential evolution and perfection in the light of this knowledge and awareness.

But the original and soulful role of questioning should be investigated in the process of realizing the question in the human soul; in this function, the question itself is considered a scientific and inherent perfection for the soul because the question is realized in the light of mental information and preconceptions and arises from knowledge.

Plato (1975) *Phaedo*, trans. David Gallop, Oxford: Clarendon Press.

Ibn Babveyh. (1427 AH). *Ellall al-Shrayea*. Qom: Maktabt davari. [In Arabic]

Ibn Babveyh. (1403 AH). *Khasal*. Qom: Jamaat al-Madrasin. [In Arabic]

Ibn Sina. (1404 AH). *Al-mabda va Al-maad*, Tehran: Al-derast al-eslameyah. [In Arabic]

nnn aaaa aa55 -

Nafs, Al-..... . :: bbbbbb al-bbbbbb bbIslami. [In Arabic]

Popper, Karl. (1369 SH).

Unended Quest: An Intellectual Autobiography. Translated by: Iraj Aliabadi. Tehran: sazmane entesharat va amozesh enghelabe eslami.

Sohravardi. (1380 SH).

Majmoaeh mosanafat, Tehran: pajoheshgahe olome ensani va motaleat farhangi. [In Arabic]

Soyuti, (.n. d). *Al-etghan fi olome al-ghoran*. Qom: manshorate razi. [In Arabic]

Motahhari. (1377 SH),

Majmoae asar. Tehran: sadra.

Mollasadra. (1981). *Al-hekmh al-bbbbbbbbbb::: aaaa toras*. [In Arabic] al-

Gheysari. (1375 SH), *Sharhe fosos al-hekam*. Tehran: sherkate ektesharate elmi. farhangi. [In Arabic]

intellectual faculty is to achieve rational understandings and perceptions, and one of the best ways to achieve intellectual perfection is questioning and rationalization, which is both the introduction and the foundation of questioning.

Hakim Sadr al-Mutalahin considers the criterion of happiness to be the understanding of the reality of existence and the separation of the soul from material qualities and attaining the status of celibacy. Based on this, if questioning and reflection, and thinking in the creation of questions lead to the understanding of the truth of existence and the self's achievement of existential independence, which is the case, it can be considered effective in the happiness and misery of the self.

Suggestions: The subject of "asking questions" is one of the most central epistemological topics that deserves to be explored in all its dimensions and angles. The basic question is, what factors and obstacles cause the growth or weakening of the questioning mind?

References

Taleghani. (1403 AH). Partovi az GHoran. Tehran: sherkate sahammi nashr.

Tabatabayi. (1362 SH), Rashele saheb. Qom: bonyade elmi va farhakghy.

Farabi. (1995), Arao ahlel madinah al-Ilili li Maktabat al-helal. [In Arabic]

Koleyni. (.n. d). Al-Kafi. Qom: ghesm ehya al-tovath. [In Arabic]

Al-Majlesi. Behar al-anvar. hhaa li-torath al-arabi. [In Arabic].

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل پیوند «پرسش‌گری» با تطورات نفس انسان

مصطفی عزیزی علویجه^۱

۱. دانشیار گروه فلسفه جامعه المصطفی العالمیه، ایران-رایانامه: Azizialavi1356@gmail.com

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۲/۵/۱۹

بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۳

پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۹

انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵

واژگان کلیدی:

پرسش، پرسش‌گری، تطورات
نفس، قوای نفس، استكمال
جوهری، اتحاد عاقل به معقول.

چکیده: یکی از کنش‌گری‌های نفس انسانی، پرسش‌آفرینی است. این که از میان قوای ادراکی و تحریکی نفس هریک چه سهم و نقشی در شکل‌گیری پرسش‌گری دارند یکی از دغدغه‌های اصلی این نوشتار است. بدون تردید قوه عاقله با استمداد از حواس پنج‌گانه و قوه خیال و نیز قوای باطنی همچون متخیله و متفکره نقش محوری در زایش پرسش ایفا می‌کند. با توجه به مبانی نفس‌شناسانه حکمت متعالیه همچون تشکیک مراتب نفس، حرکت جوهری نفس و اتحاد عاقل به معقول، تأثیر دوسویه‌ای میان پرسش‌گری و تطورات نفس انسان وجود دارد، به گونه‌ای که موجب هم‌افزایی یکدیگر می‌شود. در یک تحلیل پدیدارشناسانه چگونگی شکل‌گیری یک پرسش در صفحه نفس در ضمن چند مرحله بیان می‌شود: التفات نفسانی به یک موضوع، برخورداری از پیش‌دانسته‌های اجمالی و ناقص، تفکیک حیثیت‌های گوناگون در یک موضوع، ناسازگاری میان پیش‌دانسته‌ها و داده‌های جدید، فاصله ذهنی از موضوع مورد پرسش، طهارت و شایستگی نفس برای تولید پرسش پاک، نقش انگیزه و انگیزه در آفرینش پرسش. این تحقیق در پرتو روش تحلیلی-عقلی به دنبال تحلیل چگونگی تکون پرسش در نفس و نحوه تأثیرگذاری دوسویه پرسش‌گری و تطورات نفس است.

استناد: عزیزی علویجه، مصطفی (۱۴۰۳). تحلیل پیوند «پرسش‌گری» با تطورات نفس انسان. تأملات فلسفی ۱۴ (۳۳)، ۲۶۶-۲۳۷

<https://doi.org/10.30470/phm.2023.2001346.2400>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.2001346.2400>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

یکی از ویژگی‌های اختصاصی انسان که او را از سایر حیوانات متمایز می‌کند، خصلت «پرسش‌گری» است. سؤال، ریشه در یک درخواست تکوینی در سرشت انسان دارد که او از رهگذر آن خیر و فیض و کمال خویش را از خداوند درخواست می‌کند. از این رو اهل معرفت، سؤال را به سؤال لفظی و سؤال استعدادی تقسیم می‌کنند (قیصری، ۱۳۷۵: ۴۲۰).

از سوی دیگر میان کنش پرسش‌گری و تفکر، یک پیوند دوسویه برقرار است؛ پرسش از جهتی زاییده تفکر و از سوی دیگر سرچشمه آن است. می‌توان گفت یکی از موضوعات مادر و اصلی که در همه میدان‌های معرفتی کاربرد دارد «پرسش از پرسش» یا فلسفه پرسش است. پرسش دارای کارکردهای گوناگونی همچون: استفهام و استنتاج و جست‌وجو برای کشف حقیقت، تثبیت و ریشه‌دار کردن یک فکر در جان انسان‌ها، تردیدافکنی و تشکیک در یک فکر یا باور، روان‌درمانی و معالجه بیماری‌های روحی-روانی، نقد و چالش‌آفرینی برای یک انگاره، کارکردهای تربیتی و اخلاقی، کارکردهای اجتماعی مانند مطالبه‌گری و

عدالت‌خواهی و امر به معروف و نهی از منکر و دیگر کارکردها است. از این رو در متون دینی به‌ویژه در قرآن کریم، روش پرسش‌گری برای بیدار کردن وجدان‌های خفته و به‌عنوان یک روش تبلیغی کارآمد از سوی پیامبران الهی به کار گرفته شده‌است.

یکی از مهم‌ترین راه‌های شناخت اولویت‌های جامعه، آشنایی با پرسش‌ها و چالش‌های زمانه است. شرط معاصرت، یعنی شناخت پرسش‌ها و چالش‌های زمانه خود. کارل پوپر بر آن است که علم از مسأله و پرسش شروع می‌شود و به مسأله و پرسش ختم می‌شود؛ از سوی دیگر هر مسأله علمی به نوبه خود از یک زمینه نظری به‌وجود می‌آید و در بستر یک نظریه رشد پیدا می‌کند. یک مسأله و پرسش علمی سرآغاز تکوین یک نظریه است؛ البته تنظیم درست پرسش، دشوار است و کار ساده‌ای نیست، آیا مسأله و پرسشی که طرح شده، درست همان است که باید طرح شود (پوپر، ۱۳۶۹: ۱۶۲).

دغدغه اصلی این پژوهش، تحلیل پدیدارشناسی پرسش و بیان بنیان‌های انسان‌شناسانه آن است؛ این که اساساً فرایند شکل‌گیری پرسش در ذهن چیست؟ و

متمایز می‌کند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- تحلیل نقش قوای نفس به‌ویژه «متخیله» و «متفکره» در زایش و تولید پرسش؛

۲- تبیین نقش قوای تحریکی نفس یا همان عوامل غیرشناختی در پرسش‌گری؛

۳- تحلیل پدیدارشناسانه چگونگی شکل‌گیری یک پرسش در صفحه نفس انسان در ضمن هشت مرحله؛

۴- نقش تشکیک وجود نفس و حرکت اشتدادی آن در شدت و ضعف مراتب پرسش‌گری؛

۵- بیان کارکردهای نفس‌شناسانه پرسش‌گری با نگاه به آیات قرآن کریم. شایان ذکر است که رویکرد اصلی این تحقیق، رویکردی فلسفی-تحلیلی است که از منظر نفس‌شناسی حکمی به پیوند پرسش‌گری و تطور نفس پرداخته است.

۱. نقش قوای نفس در پیدایش «پرسش»

در یک تقسیم فراگیر، قوای نفس انسانی، به قوای تحریکی و ادراکی، و قوای ادراکی به ظاهری و باطنی، و قوای باطنی به انواع گوناگون طبقه‌بندی می‌شود (ابن سینا، ۱۳۷۵:

۵۳).

قوة حاسه و حواس پنج‌گانه در تولید

خاستگاه تراوش پرسش کدام قوه از قوای تحریکی یا ادراکی است؟ نقش یک پرسش در تطورات نفس انسان چیست و نقش استکمال نفس در تطور یک پرسش چیست؟ در این تحقیق تلاش شده در پرتو روش عقلی-تحلیلی و با رویکرد پدیدارشناسانه به این پرسش‌ها پاسخ داده شود.

از جهت پیشینه تحقیق باید گفت در زمینه فلسفه پرسش و پرسش‌گری آثار گوناگونی از سوی اندیشمندان غربی و اسلامی نگاشته شده است؛ برای نمونه می‌توان از کتاب «پرسش‌های زندگی» (فرناندو سوتر) و نیز کتاب «پرسش‌ها» (گرگوری استاک)، همچنین «پرسش از هستی یا هستی پرسش» (ابراهیمی دینانی) نام برد؛ اما موضوع کانونی این مقاله تأثیر پرسش‌گری در تطورات نفس است که به بررسی دوسویه تأثیر تکامل ذاتی نفس در زایش پرسش، و نیز تأثیر پرسش‌گری در تکامل جوهری نفس می‌پردازد. بنابراین بیان «بنیان‌های انسان‌شناسی پرسش‌گری» زوایه جدیدی است که این نوشتار تلاش می‌کند به آن بپردازد.

پیرامون جنبه‌های نوآوری این مقاله که آن را از سایر نوشته‌های مطرح در این زمینه

پرسش، نقش شایان توجهی دارند؛ گاهی استشمام یک بوی خاص، دیدن صحنه‌ای شگفت‌انگیز، شنیدن صدایی دلخراش، چشیدن یک طعم ویژه، و لمس یک چیز، زمینه‌ساز طرح برخی پرسش‌ها در ذهن می‌شود؛ البته نقش قوه حاسه در پرسش‌آفرینی یک نقش اعدادی و زمینه‌ساز است.

همچنین سهم قوه خیال به عنوان گنجینه صورت‌های محسوس در زایش پرسش شایان توجه است؛ قوه خیال از حواس پنج‌گانه مدد می‌گیرد و نقش حفظ و نگهداری صورت‌هایی را دارد که از حس مشترک وارد آن می‌شود؛ از این رو حکیمان برآنند که خیال، خزینه حس مشترک است و داده‌های آن را حفظ می‌کند؛ «تحفظ قوه الخيال ما قبله الحس المشترك من الحواس الجزئية الخمس» (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۶۱). قوه خیال قوه‌ای است که کارش صورت‌گیری و عکس‌برداری از واقعیات و اشیا است؛ چه واقعیات بیرونی و چه واقعیات درونی یا نفسانی. قوه خیال به‌خودی‌خود نمی‌تواند تصویری تولید کند، بلکه تنها کاری که می‌تواند انجام دهد این است که اگر با واقعیاتی از واقعیات اتصال وجودی پیدا

کند، صورتی از آن واقعیت می‌سازد و در خود ذخیره می‌کند (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۶: ۲۷۱). نقش قوه خیال در پرسش‌گری آن نیست که قوه خیال خالق پرسش و مبدأ فاعلی آن است، بلکه این قوه ادراکی تصاویر و تصوراتی را در اختیار سایر قوای ادراکی قرار می‌دهد تا از دل آنها پرسش‌هایی تولید شود. پرسش مهم این است که نقش قوه «متصرفه» و «مفکره» در زایش و تولید پرسش چیست؟

قوه متصرفه یک قوه کنش‌گر و فعال است که در صورت‌های ذخیره‌شده در قوه خیال دخل و تصرف نموده و دست به ترکیب یا تجزیه آنها می‌زند و آنها را با یکدیگر ترکیب یا از یکدیگر جدا می‌نماید؛ برای مثال، قوه متصرفه می‌تواند انسانی شبیه پرنده‌ای در ذهن بیافریند، یا دریایی از جیوه یا کوهی از زمرّد ایجاد کند. قوه متصرفه اگر در خدمت قوه واهمه حیوانیه قرار بگیرد «متخیله» نام دارد، و اگر در خدمت قوه ناطقه واقع شود، «مفکره» نامیده می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۵۶).

با این توضیح، نقش قوه متخیله که همان قوه متصرفه مسخر در خدمت واهمه است، روشن می‌شود. گاهی خیال‌پردازی‌های

متخیله و ترکیب و تفصیل‌هایی که انجام می‌دهد، زمینه را برای قوه مفکره فراهم کرده و پرسش توسط مفکره تولید می‌شود؛ بدین - معنا که قوه متصرفه با فراهم کردن صورت‌ها و شکل‌ها و ترکیب‌های متنوع و گوناگون یک بستر فعال و قابل کنش‌گری را برای جولان قوه مفکره فراهم نموده و زمینه را برای طرح پرسش‌های متنوع از زوایای گوناگون آماده می‌کند؛ به عنوان مثال در طراحی و نقشه یک ساختمان، قوه متخیله شروع به هنرنمایی و گزینه‌سازی نموده و اجزای یک ساختمان را به صورت‌های متنوعی تنظیم می‌کند؛ در نتیجه یک طیف متنوعی از طرح‌ها و نقشه‌ها در ذهن مهندس شکل می‌گیرد؛ اینجا قوه مفکره وارد میدان شده و بر اساس معیارهای عقلی و منطقی که دارد دست به سنجش و محاسبه و ارزیابی گزینه‌های مختلف زده و بهترین و برترین گزینه و طرح را با استناد به شواهد و قرائن و ادله کارشناسانه انتخاب می‌کند. بنابراین نقش قوه متخیله در تنوع‌سازی و ایجاد جلوه‌ها و چهره‌های گوناگون یک واقعیت و به دنبال آن بسترسازی برای ورود قوه مفکره بسیار اهمیت دارد. پس از این زمینه‌سازی که توسط حواس پنج‌گانه و سپس قوه خیال و

متخیله برای پرسش‌گری فراهم شد، نوبت به کنش‌گری عقل و قوه در تسخیر آن یعنی «مفکره» می‌رسد. حال باید پرسید رابطه میان تفکر و پرسش چیست؟ برخی پیوند میان تفکر و پرسش را عینیت دانسته و این دو را یکی می‌دانند؛ برخی دیگر معتقدند میان آن دو رابطه علی و معلولی برقرار است، بدین معنا که یا تفکر علت زایش پرسش است، یا پرسش موجب تفکر و اندیشه‌ورزی، یا این که هر دو معلول علت دیگری هستند؛ ولی حق آن است که پرسش‌گری و تفکر در یکدیگر تأثیر متقابل و دوسویه دارند؛ تفکر در یک موضوعی موجب پیدایش پرسش شده، و آن پرسش بستر و زمینه را برای تفکر ژرف‌تر فراهم می‌کند. به بیان دیگر یک چرخش هرموتیکی یا یک حرکت اشتدادی حلقوی شکل میان این دو وجود دارد؛ یعنی طرح پرسش، آمیخته با تفکر و اندیشه‌ورزی است و این دو در یک چرخش حلقوی شکل به صورت فنی اشتداد یافته و موجب تکامل یکدیگر می‌شوند.

آنچه گفته شد، نقش عقل نظری در پرسش‌آفرینی بود؛ حال پرسشی دیگر این است که نقش عقل عملی در پرسش‌گری چیست؟ عقل عملی مبدأ محرک بدن است؛

دو قوه نزوعیه شوقیه و فاعله محرکه که در عضلات است، در خدمت عقل عملی هستند. از آنجاکه هر کنشی مستند به یک شناخت است، عقل عملی کنش‌های جزئی را به عنوان صغرای یک قیاس در اختیار عقل نظری قرار داده تا به یک استنباط دست یابد؛ برای نمونه، راستگویی نیکوست (صغرا) و هر کار نیکویی شایسته است انجام شود (کبرا)؛ در نتیجه راستگویی شایسته است انجام شود. در اینجا عقل عملی در پرتو همکاری و همیاری شوقیه و قوه فاعله تلاش می‌کند منویات عقل نظری را اجرا کند (ابن سینا، ۱۳۷۵: ۶۳ و ۶۴).

گاهی پرسشی که از سوی عقل نظری، باعث می‌شود عقل عملی برانگیخته شده و قوه شوقیه و فاعله محرکه را تحریک کند تا بدن را برای کشف پاسخ آن پرسش به حرکت و تکاپو وادارد تا به پاسخی قانع‌کننده دست یابد.

شایان توجه است که از نقش عوامل غیرشناختی مانند عواطف و احساسات، حب و بغض‌ها، امیال و شهوت‌ها و لذت‌ها و به-طور کلی نقش قوه شهویه و غضبیه در فرایند تولید پرسش غافل شد؛ در روایتی از حضرت علی (ع) نقل شده که پرسش دو گونه است: پرسش از روی تفقه و برای کسب فهم ژرف

و آگاهی عمیق و کشف حقیقت، و پرسش از روی انگیزه‌هایی غیرالهی و برای به رنج‌افکندن دیگران: «سَلْ تَفْقَهًا وَ لَا تَسْأَلْ تَعْنَتًا» (ابن بابویه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۵۹۳). قرآن کریم نیز انسان را از برخی پرسش‌های بیجا نهی کرده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ سُؤُكُمْ» (مائده: ۱۰۱). شاید یکی از مصادیق این پرسش‌های مورد نهی، پرسش‌های برخاسته از جهات غیرشناختی و برخاسته از حب و بغض‌های شخصی باشد. گاهی نفرت از یک چیزی یا فردی انسان را وادار می‌کند تا پرسشی تحقیرآمیز و درهم‌کوبنده مطرح شود که به لحاظ اخلاقی رفتاری ناپسند است.

پس از تبیین خاستگاه پرسش‌گری از منظر قوای نفسانی، شایسته است فرایند پیدایش و شکل‌گیری پرسش در نفس مورد واکاوی و تحلیل فلسفی و روان‌شناختی قرار بگیرد.

۲. فرایند شکل‌گیری «پرسش» در نفس

پرسش اساسی در این مورد آن است که: چرا و چگونه یک پرسش در نفس شکل می‌گیرد؟ فرایند تکون و پیدایش پرسش در نفس چیست؟ چه اتفاقی در لایه‌های درونی نفس و ذهن رخ می‌دهد که موجب زایش

یک پرسش می‌شود؟ در یک تحلیل نفس‌شناسانه می‌توان مراحل زیر را برای شکل‌گیری و پیدایش یک پرسش در نفس انسان بیان کرد:

۱- گام نخست در زایش پرسش در نفس، درگیری ذهن با یک موضوع است؛ منشأ این درگیری ذهن و حساس‌شدن یک چیز برای انسان ممکن است یک نیاز فردی یا اجتماعی یا یکی از گرایش‌های فطری مانند حس حقیقت‌جویی، حس کمال‌طلبی، حب ذات و ... باشد.

به بیان دیگر تا زمانی که نفس انسان به یک موضوعی توجه و التفات ویژه نداشته باشد برای او پرسشی مطرح نمی‌شود؛ انسان در خلال زندگی روزمره از کنار بسیاری از امور می‌گذرد ولی تا به نکته یا موضوعی توجه نکند و تمرکزی ذهنی روی آن پیدا نکند، پرسش در ذهن او شکل نمی‌گیرد؛ گویی پیش‌شرط هر پرسشی یک توجه و تمرکز ذهنی روی موضوعی خاص است. از این‌رو بزرگ‌ترین مانع پرسش‌گری، غفلت و بی‌توجهی به امور پیرامون است. تمرکز نفس، پیش‌شرط اصلی در کنش پرسش‌گری است. در هر تمرکز ذهنی یک «نقطه مرکزی» وجود دارد که در کانون توجه و

التفات نفس قرار می‌گیرد. اساساً وحدت و اجتماع، اصل مهم در تمرکز است و پراکندگی و تشتت و تکثر، مانع اصلی تمرکز به‌شمار می‌آید. در علوم تجربی نیز نوع عملکرد لیزر و فوکوس دوربین عکاسی مبتنی بر اصل تمرکز است؛ همچنین در ورزش‌های رزمی، تمرکز نیرو و کنترل انرژی در نقطه‌ای که می‌خواهد ضربه وارد شود، بسیار نقش‌آفرین است. سرچشمه اصلی تمرکز و توجه تام نفس «ضبط نفس» یا «کنترل نفس» است؛ انسان در پرتو کنترل ذهن خود و مراقبت از ورودی‌های ذهنی خویش می‌تواند قوای خویش را در یک محور خاصی متمرکز کند. در پرسش‌آفرینی نیز باید چنین تمرکز نفسانی پیدا شود تا پرسشی دقیق از ذهن صادر گردد.

به دیگر سخن چرا ذهن انسان از میان موضوعات و چیزهای گوناگون و فراوانی که با آن مواجه است تنها از یک موضوع و مسئله خاصی می‌پرسد و کنش پرسش‌گری را بر روی آن متمرکز می‌کند؟ معیار گزینش او در پرسش‌آفرینی چیست؟

معیار و میزان گزینش موضوعات و محورهایی که ذهن برای پرسش‌گری برمی‌گزیند، بستگی به میزان «توجه» او به آن

موضوع دارد. این «اصل توجه» (Attention) نقش مهمی در تعیین گستره پرسش‌گری دارد. از سوی دیگر توجه و التفات به چیزی مقول به تشکیک و ذومراتب است؛ از این رو شدت و ضعف التفات و توجه به یک امری میزان جدیت و اهتمام در پرسش‌گری را معین می‌کند (طباطبایی، ۱۳۶۲: ۱۷۴)؛ درست مانند یک ذره‌بین که اگر بر یک موضوع و شیء خاصی (به همراه پرتو آفتاب) متمرکز شود، موجب حرارت و آتش گرفتن آن نقطه مورد نظر خواهد شد. به بیان دیگر ابزار تمرکز ذهن بر مطلبی خاص، همان «پرسش» است. از سوی دیگر دامنه اطلاعات و آگاهی ما گستره پرسش ما را تعیین می‌کند؛ اما چه عاملی موجب برانگیختن توجه و التفات نفس انسان به چیزی می‌شود؟ علامه طباطبایی دو عامل مهم نیاز و تقاضای طبیعی و شرایط و محیط و فرهنگ اجتماعی را موجب جلب توجه انسان به موضوعی خاص می‌داند (همان، ۱۳۶۲: ۱۸۹)؛ بنابراین نیازهای طبیعی و اجتماعی موجب جلب توجه پرسش‌گر به چیزی شده و بارش پرسشی صورت می‌گیرد.

۲- تا وقتی که انسان، معلومات و داده‌ها و دانسته‌هایی ناقص نسبت به یک موضوع

نداشته باشد، ذهن در پی پرسش و پرسش‌گری نمی‌رود؛ از این رو «هم سؤال از علم خیزد هم جواب». هر پرسشی دو رکن دارد: الف: علم و آگاهی اجمالی نسبت به چیزی؛ ب: نادانی و عدم علم تفصیلی به سایر جوانب و ابعاد آن موضوع که هر دو رکن در شکل‌گیری پرسش نقش دارند.

فیلسوفان غربی نیز بر این نکته تأکید دارند که سؤال هیچ‌گاه نمی‌تواند از جهالت مطلق سرچشمه بگیرد؛ اگر چیزی را ندانیم، یا عقیده نداشته باشیم که دست‌کم چیزی می‌دانیم، قادر نخواهیم بود که حتی به طرح یک سؤال پردازیم. من بر مبنای آنچه می‌دانم، یا فکر می‌کنم می‌دانم، پرسش می‌کنم، چون به نظرم می‌رسد که دانشم ناکافی یا غیرقابل اعتماد است (فرناندو سوتر، ۱۳۸۴: ۴۲)

از این رو پرسش‌گری و تولید پرسش یک فرایند تدریجی و گام‌به‌گام است نه یک فرایند دفعی و ناگهانی؛ تا گام‌های پیشینی اتفاق نیفتد، پرسشی در ذهن متولد نمی‌شود.

۳- هر دانسته جدیدی ماده ثانیه برای شکل‌گیری صورت پرسشی جدید است؛ یعنی هرچه معلومات و دانسته‌ها و دانش انسان نسبت به یک موضوع بیشتر و

فربه‌تر گردد، پرسش‌ها و ابهامات انسان نسبت به آن بیشتر و افزون‌تر می‌شود؛ زیرا هر معلوم و دانسته‌ای زمینه و بستر جدیدی برای پرسش جدیدی است. از این‌رو کسانی که بیشتر می‌دانند، بیشتر به نادانی خویش اعتراف دارند.

۴- دغدغه ذهن و حساسیتش نسبت به یک زاویه و حیثیت خاص از یک موضوع نقش به‌سزایی در نوع خاص پرسش دارد؛ تشخیص زوایای مبهم و تیره و تاریک در یک موضوع موجب شده حس کنجکاوی و حقیقت‌جویی نسبت به او برانگیخته‌شده و انسان را وادار کند تا درباره آن پرسش‌گری کند. گاهی ماهیت و چیستی یک موضوع برای ذهن اهمیت دارد؛ گاهی چرایی و علت و منشأ یک پدیده، گاهی هدف و غایت یک موضوع، گاهی روش و شیوه کار در آن موضوع، گاهی وجود یک ناهماهنگی و تناقض و ناسازگاری در یک مجموعه موجب طرح پرسش می‌شود؛ گاهی مقایسه و تطبیق دادن دو چیز در ذهن باعث پیدایش پرسش در ذهن می‌شود و ذهن را وامی‌دارد تا از نقاط اشتراک و امتیاز آن دو بپرسد؛ گاهی نقص و خلل و کاستی یا یک تالی فاسدی در یک اندیشه، محرک ذهن برای

پرسش است؛ گاهی حس کمال‌جویی و زیاده‌خواهی انسان، او را وامی‌دارد تا گام به گام درباره یک موضوع تحقیق کند تا به ریشه‌ها و عوامل اصلی برسد. در روایتی امام صادق (ع) حیثیت‌هایی را که ممکن است در یک موضوع شناخته شود، به چهار دسته تقسیم می‌کند: پرسش از هستی یک شیء، پرسش از چیستی و گوهر و ذات او، پرسش از چگونگی و کیفیت و صفات او، پرسش از چرایی و علت او:

«... الحق الذی تطلب معرفته من الأشياء هو أربعة أوجه: فأولها أن ينظر أ موجود هو أم ليس بموجود؟ و الثاني أن يعرف ما هو في ذاته و جوهره؟ و الثالث أن يعرف كيف هو و ما صفته؟ و الرابع أن يعلم لماذا هو و لأى علة» (المجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۴۸).

به‌طور کلی می‌توان گفت نقش تفکیک حیثیت‌ها و جهات گوناگون در یک موضوع و متوجه کردن پرسش به آن حیثیت خاص از برجسته‌ترین ویژگی‌های ذهن آدمی است؛ از این‌رو حکیمان گفته‌اند: «لولا الاعتبارات و الحیثیات لبطلت الحکمه» (ملاصدرا، بی‌تا: ۳۱).

۵- یکی از عوامل مهم پرسش‌گری در ذهن، وجود ناسازگاری و ناهمخوانی

اطلاعات و پیش‌دانسته‌های ذهن انسان با پس‌دانسته‌های اوست. اگر ذهن دارای معلومات و پیش‌آگاهی‌های مسلم و قطعی باشد و سپس مطالب تازه‌ای به ذهن او وارد شود که با آن قبلی‌ها منافات و مغایرت داشته باشد، ذهن انسان درباره‌ی این ناسازگاری پرسشی را مطرح نموده و خواهان رفع آن است. جنس پرسش «چرا» و «لِمَ» برای حل ناسازگاری‌های ذهنی است. به بیان دیگر گاهی یک نحو دیالکتیک و تضادی میان داده‌های ذهنی شکل می‌گیرد که موجب زایش پرسش‌های نو خواهد بود. وقتی گفته می‌شود پرسش در یک بستر دیالکتیکی شکل می‌گیرد، یعنی وضعی موجود است (مرحله اول) و به مرور زمان این وضع موجود نفی می‌شود و حالت تضاد با وضع اولیه رخ می‌دهد (مرحله دوم)؛ در پی آن، تضاد دیگری می‌آید که بر تضاد قبلی چیره شده و از آن می‌گذرد، یعنی نفی اولیه نفی می‌شود (مرحله سوم) ([کرد فیروزجایی؛ عبدی، ۱۴۰۰: ۲۵](#)).

در داستان حضرت موسی و خضر، پرسش‌هایی در ذهن حضرت موسی درباره‌ی عملکرد به‌ظاهر نادرست حضرت خضر پدید آمد که با پیش‌دانسته‌های مسلم ایشان

ناسازگار بود؛ سه پرسش مطرح در ذهن ایشان عبارت بودند از: «قَالَ أَخَرَقْتُهَا لَتُغْرَقَ أَهْلُهَا»، «أَقْتَلْتُ نَفْسًا زَكِيَّةً بَغَيْرِ نَفْسٍ»، «قَالَ كَوُ شَيْتَ لَتَحْدَثَ عَلَيْهِ أَجْرًا» (کهف: ۷۱ و ۷۴ و ۷۷).

از این‌رو حضرت خضر پیش‌بینی این مطلب را کرده بود و از آغاز راه با ایشان شرط کرد که از هیچ چیز پرسش نکند تا خود پرده از چهره حقیقت بردارد؛ «قَالَ فَإِنْ أَتَبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا» (کهف: ۷۰).

۶- یکی از نکات شایان توجه در فرایند تولید و خلق پرسش جدید آن است که کاوش‌گر باید از موضوع مورد تأمل و پرسش «فاصله ذهنی» بگیرد و خود را از درون آن موضوع بیرون بکشد و جدا سازد و آن موضوع را از افقی برتر کاویده و مورد پرسش قرار دهد. این نحوه نگرش بیرونی و از افقی برتر به اشیا، موجب نگاهی کل‌نگر و جامع‌نگر شده و انسان را در سیر از کلی به جزئی یاری می‌کند؛ بنابراین تا انسان نتواند از بالا نگاه کند، نمی‌تواند تولید پرسش کند؛ اما این‌که چگونه انسان خود را از دل امور بیرون کشیده و فاصله ذهنی با آنها برقرار کند، باید گفت این مهارت و هنری است که نیاز به

تمرین و ممارست دارد. احاطه به جوانب و زوایای گوناگون یک موضوع و نگاه کلی و شمولی به آنها در ضمن یک منظومه منسجم و بازنگری مجدد و ترمیم‌گرایانه به آن، انسان را در پیدایش یک نگاه کل‌نگرانه یاری می‌رساند.

در یک تقسیم کلی می‌توان پرسش‌ها را به «پرسش مخروطی» و «پرسش قیفی» تقسیم کرد؛ پرسش مخروطی یعنی پرسش از جزئی به کلی؛ زیرا اینگونه پرسش‌ها به مخروطی تشبیه شده که دهانه‌ای تنگ داشته و هر مقدار پایین می‌رود فراخ‌تر می‌شود؛ برعکس، پرسش‌های قیفی دهانه‌ای فراخ داشته و هرچه جلوتر می‌رود باریک‌تر می‌شود؛ پرسش از کلی به جزئی را می‌توان به یک قیف تشبیه کرد.

۷- آیا کنش پرسش‌گری یک امر فطری است که خداوند در سرشت هر انسانی قرار داده است یا امری کاملاً اکتسابی است که باید خود انسان با تلاش و کوشش به دست‌آورد؟ به نظر می‌رسد بر اساس پژوهش‌های صورت گرفته دربارهٔ کودکان و نخستین پرسش‌هایی که از انسان ظهور و بروز می‌کند، باید گفت حس پرسش‌گری یک گرایش فطری و ذاتی است که بذر آن

بالقوه در نهاد و سرشت هر انسانی قرار داده شده که بایستی در ضمن یک برنامهٔ پرورشی دقیق به شکوفایی و بالندگی خود برسد. از این‌رو نقش بسترسازی و تربیت پرسش‌محور و خلاقانه در شکوفایی این گرایش اصیل فطری بسیار مؤثر است.

ذهن برخی انسان‌ها منفعل و اسفنج‌گونه است؛ طوری که فقط مطالب را از دیگران دریافت می‌کند؛ ذهن این افراد تنها ورودی دارد، نه خروجی و تولید. اینگونه ذهن‌های اسفنجی نمی‌توانند خلاق پرسش باشند، بلکه مصرف‌کنندهٔ پرسش دیگران هستند. در مقابل، ذهن‌های فعال و زایش‌گر و مثمر هستند که هم دارای ورودی هستند و هم خروجی‌های ارزشمند.

۸- شایان ذکر است که «ظرف ایجاد پرسش» تأثیر شگرفی بر پیدایش و زایش پرسش در نفس انسان دارد؛ قرآن کریم می‌فرماید: «وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ يَأْذُنُ رَبِّهِ وَالْأَذَى خَبَثٌ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا» (اعراف: ۵۸)؛ «و زمین پاک و آماده، گیاهش به اذن پروردگارش برمی‌آید؛ و آن زمینی که ناپاک و نامناسب است، گیاهش جز اندک و بی‌فایده بر نمی‌آید».

از این‌رو اگر ظرف شکل‌گیری پرسش

که نفس و جان آدمی است، پاک و پاکیزه و نورانی باشد پرسش برخاسته و نشأت گرفته از آن نیز نورانی و خیر و موجب گشایش قفل‌های دانش و معرفت خواهد شد؛ ولی اگر این پرسش از یک نفس و ذهن آلوده و تاریک و گناه‌آلود برخیزد، نمی‌تواند مایه خیر و برکت و رویش گردد. به بیان دیگر، همان‌طور که گناه در معرفت و آگاهی انسان تأثیر منفی دارد، گناه و رذائل نفسانی نیز در سنخ پرسشی که از آن برمی‌خیزد نیز نقش دارد؛ زیرا از کوزه همان برون تراود که در اوست. از این‌رو صدرالمتألهین درباره ظرف آلوده نفس و عوامل آلودگی آن می‌گوید:

«فتکرّر الجهالات و ترادف السيئات و اكتساب التصديقات الكاذبه و الخيالات الفاسده مع التقليدات و التعصبات الحاجبه حتى أن ترسخت الأكاذيب الوهمانيه و صارت كالمسامير المؤكده في القلوب، مع ما تولدت عنها من ذمائم الصفات و قبائح الأخلاق و رذائل الملكات، فهذا الجوهر الشيطاني قد يكون من ماء العلوم الكاذبه الممزوجه بالشور و الظلمات المزوجه من قبائح السيئات». (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج ۱: ۴۰۶)؛ پرسشی که از چنین نفس تاریک و آلوده‌ای سربرمی‌آورد، پرسشی آلوده و

تاریک است؛ زیرا میوه درختی تلخ و بدبوست.

۹- اگر کنش پرسش‌گری یک فعل ارادی است، باید بهره‌مند از مبادی فعل اختیاری باشد؛ یعنی انگیزه طرح پرسش را داشته باشد، سپس در پی این انگیزه محرک شوق و رغبت نسبت به انجام این کنش برانگیخته شود؛ بعد از آن، اراده و عزم آفرینش پرسش در نفس شکل‌بگیرد و در آخرین مرحله رفتار و کنش پرسش‌گری محقق شود. حال پرسش اساسی این است که انگیزه و داعی برای پرسش‌گری چه چیزی باید باشد؟

به نظر می‌رسد بهترین انگیزه و محرک برای کنش پرسش‌گری، دسترسی به دانش و آگاهی و کشف حقیقت است. اگر پرسش و مسأله‌ای در ذهن آفریده نشود، دانش و معرفت در گنجینه‌های خود زندانی و محبوس شده و دستیابی به آن ممکن نخواهد بود؛ البته برخی پرسش‌گرها انگیزه‌های نادرست و غیراخلاقی برای طرح پرسش دارند که بایستی از آنان دوری گزیده و حس حقیقت‌جویی و معرفت‌یابی را در خود زنده کنند؛ انگیزه‌هایی مانند لجاجت، تحقیر دیگران، مچ‌گیری، خودنمایی و تفاخر علمی

و ... از جمله انگیزه‌های ناشایستی است که باید در «اخلاق پرسش‌گری» مورد توجه قرار بگیرد و از آن اجتناب شود.

۱۰- خداوند نفس انسانی را مثال و نمونه‌ای برای ذات و صفات و افعال خود قرار داد تا معرفت نفس نردبانی باشد برای معرفت پروردگار؛ از این رو ذات و سرشت نفس را مجرد از ماده و ویژگی‌های مادی قرارداد و آن را دارای قدرت و علم و اراده و حیات و سمع و بصر ساخت و برای او مملکتی شبیه به مملکت خویش قرار داد تا هرچه را اراده کند، بیافریند؛ اما نفس انسانی اگرچه از سنخ عالم ملکوت و جهان قدرت و سطوت و خلاقیت است، اما به دلیل این که در مراتب نزول قرار گرفته و میان او و خداوند، که سرچشمه‌ی قدرت و خلاقیت است، فاصله‌ای وجود دارد، دچار ضعف شده و توانایی‌هایش به فعلیت نرسیده است. از این رو، اهل معرفت بر این باورند که هرچه کثرت واسطه‌ها میان یک شیء و سرچشمه‌ی وجود بیشتر باشد، آن شیء ضعیف‌تر و ناقص‌تر خواهد شد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۶۶). همین امر به عنوان اصلی کلی در خلق و آفرینش پرسش توسط نفس جاری است؛ چراکه نفس، بنا بر اقتضای ذات و سرشت

مجرد خود، آفریننده و خالق آفریده شده، و قادر است پرسش‌هایی ژرف و متین بیافریند، اما در اثر فرورفتن در لذت‌های مادی و حیوانی قدرت خلاقیت او کاسته شده و در پرسش‌آفرینی سست و ضعیف شده است. اگر موانع وجودی و معرفتی نفس زدوده شود، قدرت گرفته و دست به پرسش‌های ژرفی خواهد زد.

نفس انسانی باید این مراحل ده‌گانه را طی کند تا بتواند فرایند شکل‌گیری یک پرسش را محقق سازد.

۳. نقش پرسش‌گری در استكمال نفس

بر پایه حکمت متعالیه، نفس انسانی همسو با نظام هستی، حقیقتی مشکک و دارای مراتب گوناگون دارد که جهت امتیاز آن به جهت اشتراک و اتحاد آن بازگشت می‌کند؛ این نفس از مرتبه بدنی و طبیعی که نازل‌ترین مرتبه است شروع می‌شود و پس از گذار از مرتبه مثالی به برترین مرتبه که مرتبه عقلی و فراعقلی است، سیر استکمالی و صعودی دارد؛ «النفس متطورة فی الأطوار منقلبه فی الشئون الحسیة و الخیالیة و العقلیة. أن کل نفس من لدن أول تعلقها بالبدن و حدودها إلى أقصى مراتب تجردها و عاقلیتها و معقولیتها شیء واحد و جوهر واحد واقع تحت ماهیة

نوعیهٔ انسانی» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۳۴۴).

از سوی دیگر بر اساس قاعدهٔ «النفس فی وحدتها کلّ القوى» همهٔ افعال و کنش‌گری قوای نفس، به خود نفس نسبت داده می‌شود: «فإن التحقیق عند النظر العمیق أن فعل کلّ حاسه و قوه من حیث هو فعل تلك القوة هو فعل النفس» (همان، ج ۶: ۳۷۷).

به این ترتیب اگر نفس انسانی حقیقتی واحد و مشکک و ذومراتب است، نقش پرسش‌گری و تولید پرسش در استکمال جوهری نفس و سیر جوهر آن از مرتبهٔ مثالی به مرتبهٔ عقلی و فراعقلی چیست؟ دو نوع کارکرد «تمهیدی و ابزاری» و کارکرد «نفسی و اصیل» برای پرسش و پرسش‌گری می‌توان برشمرد:

کارکرد تمهیدی و مقدمی: از

آنجا که «پرسش» کلید قفل گنجینهٔ دانش است چنانکه در روایات معصومین علیهم السلام بر آن تأکید شده: «إِنَّ هَذَا الْعِلْمَ عَلَيْهِ قُفْلٌ وَ مِفْتَاحُهُ الْمَسْأَلَةُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۴۰)، تولید و خلق پرسش موجب باز شدن درهای دانش و معرفت شده و نفس در پرتو این معرفت و آگاهی به تکامل و استکمال جوهری دست می‌یابد. در این کارکرد

ابزاری و آلی پرسش تنها نقش کلید را برای گشودن درهای بستهٔ دانش داشته و زمینه‌ساز رشد و تعالی علمی می‌شود.

اما نقش اصالی و نفسی پرسش و پرسش‌آفرینی را باید در فرایند تحقق پرسش در نفس انسان جست‌وجو کرد؛ در این کارکرد، خود پرسش یک کمال علمی و ذاتی برای نفس شمرده می‌شود؛ زیرا پرسش در پرتو معلومات و پیش‌دانسته‌های ذهنی تحقق یافته و از دانش برمی‌خیزد و خود از سنخ علم و دانش است که کمال نفسانی به-شمار می‌آید؛ از این‌رو در روایات، پرسش نیکو و زیبا نیمی از دانش به‌شمار آمده است: «حُسْنُ السُّؤَالِ نِصْفُ الْعِلْمِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۲۲۴).

از همین‌جا در پرتو تشکیک وجودی نفس می‌توان نتیجه گرفت که نفس قوی که به مرتبهٔ مجرد عقلی و فراعقلی دست یافته تراز بالایی از پرسش را تولید می‌کند و نفسی که در مرتبهٔ حسی و خیالی باقی مانده، پرسشی درخور مرتبهٔ وجودی خویش خلق می‌کند. متقابلاً پرسش ژرف و عمیق موجب تعالی و تکامل نفس شده و پرسش ضعیف و سست موجب انحطاط و پستی نفس می‌گردد. بنابراین یک تأثیر و کنش‌گری متقابل میان

القوه» نامیده می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۶۶).

همین سه مرتبه از استعداد و قابلیت و قوه درباره «کنش پرسش‌گری» قابل اجراست؛ کودکی که نسبت به طرح پرسش حالت استعداد و قابلیت محض دارد، او برخوردار از نفس پرسش‌گر هیولانی است. در مرتبه بعدی، کودک به سرمایه‌های اولیه و ضروری برای آفرینش پرسش دست می‌یابد که او را توانا و متمکن از طرح پرسش می‌سازد. در مرحله سوم، استعداد او به مرحله کمال و تمام رسیده و به محض آن که اراده کند می‌تواند طرح پرسش نماید؛ البته این مرتبه سوم، خود دارای مراتب و مراحل گوناگونی از جهت شدت و ضعف است.

در پرتو قاعده «اتحاد عاقل به معقول» می‌توان استکمال جوهری نفس را از رهگذر پرسش و پرسش‌گری تبیین کرد؛ در حکمت متعالیه ثابت شده که نفس ناطقه با صورت‌های علمیه و به‌طور کلی با آفریده‌ها و منشآت خود اضافه اشراقیه و معیت قیومیّه دارد و نفس، علت فاعلی آنهاست و نه علت قابلی:

«أن العاقل في إدراكه للمعقولات يتحد بها و يصير عين تلك الأشياء على وجه اللطف و أشرف مما هي في الخارج ... أن النفس عند

مرتبه وجودی نفس و پرسشی که از آن مرتبه متولد و متکون می‌شود وجود دارد، هم کمال وجودی نفس در کیفیت و طراز پرسش مؤثر است، و هم پرسش با کیفیت و ژرف و متین موجب تکامل نفس می‌شود. بوعلی‌سینا در یک تقسیم‌بندی کلی، استعداد و قابلیت نفس برای دریافت کمالات را به سه مرتبه تقسیم می‌کند:

۱. استعداد محض که هنوز به فعلیت نرسیده است؛ مانند استعداد و قابلیت کودک نسبت به کتابت و نوشتن؛ این مرتبه از استعداد «قوه مطلقه یا هیولانیه» نام دارد.

۲. مرتبه دوم استعداد که به فعلیت نزدیک‌تر بوده و قوی‌تر از مرتبه پیشین است؛ آن عبارت از فراهم‌شدن برخی ابزار و ادوات زمینه‌ساز که انسان را متمکن و توانا می‌کند برای انجام فعل؛ در مثال مذکور کودکی که رشد نسبی کرده و دوات و قلم و حروف الفبا را به تنهایی می‌شناسد، و آمادگی اولیه را برای نوشتن دارد، این مرتبه از استعداد «قوه ممکنه» نام دارد.

۳. استعداد و قابلیت که کامل شده و فرد می‌تواند هرگاه اراده کرد، بنویسد (بدون نیاز به اکتساب و تمرین) و تنها کافی است اراده نوشتن کند. این مرتبه از استعداد، «کمال

إدراكها للحسيات و المتخيلات تفعل صوراً
قائمة الوجود بها لكن قيام المفعول بالفاعل لا
قيام العرض بالموضوع» (ملاصدرا، بی تا:
۱۲۸).

بر اساس این کبرای کلی، پرسش‌هایی که نفس انسانی می‌آفریند، نسبت به نفس اضافه اشراقیه دارد و رابطه نفس به آنها رابطه فاعل مخترع است تا قابل منفعل. پس نفس با پرسش پیوند وجودی دارد و هر پرسشی مایه فربهی و تکامل ذاتی نفس شده و بر اشتداد وجودی او می‌افزاید. گواه بر این مدعا آن است که به هر میزان گوهر نفس قوی‌تر و کامل‌تر شود، پرسش‌هایی که از او تراوش می‌کند ژرف‌تر و دقیق‌تر خواهد بود. از این‌رو نفس از رهگذر پرسش‌پردازی و پرسش‌گری در مراحل خویش استکمال کرده و از قوه به فعل، حرکت و ترقی می‌کند. ملاصدرا بر این نکته تأکید دارد که انسان با علم وجدانی و حضور می‌تواند این دگرگونی ذاتی را در درون خویش شهود کند:

«فلنفس جهة استمرار و جهة تجدد لتعلقها بالطرفين العقل و الهيولى و كل من رجع إلى وجدانه وجد أن هذه الهوية الحالية منه غير الهوية الماضية و الآتية لا بمجرد اختلاف العوارض بل اختلاف أطوار لذات واحدة» (ملاصدرا، ۱۴۰۱: ۳۳۰).

حال، آیا می‌توان به این نتیجه رسید که هر پرسشی که از ذهن انسانی صادر می‌شود، یک پرسش تک و منحصر به فردی است که تکرارناپذیر است؟

شاید بتوان این ادعا را با این دلیل تبیین کرد که: هر ذهن و نفسی دارای پیش‌دانسته‌ها و بهره‌مند از یک ساختار خاص معرفتی است؛ هر پرسشی که از ذهنی خاص تراوش می‌کند، نشأت گرفته از ذهنیتی خاص با هویتی از پیش ساخته شده است؛ از این‌رو پرسشی که از لابه‌لای انبوهی از آگاهی‌ها و معرفت‌ها سر بر می‌آورد، پرسشی خاص و منحصر به فرد است؛ زیرا این پرسش مستند به یک جوهر خاص نفسانی با تکاپوی ذاتی خاصی است. همین پرسش اگر از یک ذهنیت و یک نفس پویای دیگری با هویت و ساختاری متفاوت تولید شود، یک هویت جدید و خاصی داشته و بهره‌مند از یک خاستگاه معرفتی ویژه‌ای است. بنابراین به یک معنای خاص می‌توان گفت هیچ پرسش تکراری وجود ندارد.

از این نکته یک پرسش دیگر تولید می‌شود و آن این است که: آیا هر پرسشی مسبوق به یک افق ذهنی و ذهنیت خاصی است که در نتیجه پرسش‌ها به تعداد

مخالفت با فهم عرفی و وجدانی از پرسش موجب فروافتادن در دام نسبی‌گرایی است.

۴. نقش پرسش‌گری در سعادت و شقاوت نفس

یکی از پرسش‌های مهم در باب پیوند نفس با کنش پرسش‌گری آن است که: آیا پرسش‌گری و خلق پرسش‌های علمی در سعادت و شقاوت انسان نقشی دارد یا خیر؟

پاسخ به این پرسش در گرو آن است که نخست معیار و میزان سعادت و شقاوت مشخص شود؛ فارابی معیار سعادت را خیری می‌داند که مطلوب بالذات باشد: «و السعادة هي الخير المطلوب لذاته، و ليست تطلب أصلاً ولا في وقت من الأوقات لينال بها شيء آخر، و ليس وراءها شيء آخر يمكن أن يناله الإنسان أعظم منها» (فارابی، ۱۹۹۵: ۱۰۱). بر این اساس، پرسش‌گری پیرامون یک موضوعی به خودی‌خود مطلوب بالذات و خیر مطلق نیست، بلکه پرسش کلید گنجینه معرفت و دانش است برای کشف حقیقت و افزودن علم و دانش. بنابراین پرسش‌آفرینی چون یکی از عواملی است که مقدمه و زمینه دستیابی به سعادت حقیقی را فراهم می‌کند، مطلوب بالتبع است نه مطلوب بالذات.

ابن‌سینا معیار سعادت نفس را به سعادت

پیش‌دانسته‌ها و پیش‌فرض‌ها متعدد و متکثر می‌شوند، یا این که می‌توان پرسش بدون پیش‌فرض و بدون افق ذهنی خاصی تولید کرد؟

این پرسش از خاستگاه هرمنوتیک فلسفی نشأت گرفته و نقش پیش‌دانسته‌ها و افق ذهنی در آفرینش پرسش را مورد پرسش قرار می‌دهد. در پاسخ باید میان دو مطلب تفکیک قائل شد:

گاهی گفته می‌شود معرفت‌های پیشین ولی ناقص انسان موجب پرسش برای کشف زوایای کور و مبهم و تاریک یک موضوع می‌شود؛ تا انسان نسبت به یک موضوع معلومات و داده‌های اجمالی نداشته باشد، اساساً ذهن تولید پرسش نمی‌کند؛ از این جهت هر پرسشی از علم برمی‌خیزد و مسبوق به دانش و آگاهی سر بسته است.

گاهی مبنای هرمنوتیک گادامر به استخدام گرفته می‌شود و بیان می‌گردد که اساساً پیدایش یک پرسش مرهون امتزاج افق ذهنی یک متن یا یک فرد با افق ذهنی پرسش‌گر است که اگر این دو افق با یکدیگر ممتزج و آمیخته نشوند، پرسشی شکل نمی‌گیرد (Gadamer, 1994).

388 این مطلب صحیح نیست؛ زیرا علاوه بر

قوای نفس می‌داند و ملاک سعادت قوا را دستیابی هر قوه‌ای به کمال متناسب با خود برمی‌شمرد؛ از این‌رو سعادت قوه خیال، فعلیت‌بخشیدن به تخیلات نیکوست و سعادت قوه عقل، نیل به ادراکات عقلی است؛ همین‌طور قوه غضبیه و شهویه، سعادتشان در حصول کمالات متناسب و درخور آن قوه است: «إِنَّ لِكُلِّ قُوَّةٍ فَعْلًا هُوَ كَمَالُهَا، وَ حَصُولُ كَمَالِهَا سَعَادَتُهَا وَ كَمَالُ الشَّهْوَةِ وَ سَعَادَتُهَا هُوَ اللَّذَّةُ، وَ كَمَالُ الْغَضَبِ وَ سَعَادَتُهُ هُوَ الْغَلْبَةُ، وَ الْوَهْمُ الرَّجَاءُ وَ التَّمَنَّى، وَ الْخِيَالُ تَخِيلُ الْمُسْتَحْسَنَاتِ. وَ كَذَلِكَ كَمَالُ الْإِنْفُسِ الْإِنْسَانِيَّةِ أَنْ يَكُونَ عَقْلًا مُجَرَّدًا عَنْ الْمَادَّةِ وَ عَنْ لَوَاحِقِ الْمَادَّةِ، فَإِنَّ الْإِنْفُسَ الْإِنْسَانِيَّةَ لَيْسَ فَعْلُهَا الَّذِي يَخْتَصُّ بِهَا ادْرَاكُ الْمَعْقُولَاتِ فَقَطْ، بَلْ لَهَا بِمِشَارَكَةِ الْبَدَنِ أَفْعَالٌ أُخْرَى لَهَا بِحَسَبِهَا سَعَادَاتٌ، وَ ذَلِكَ إِذَا كَانَتْ هِيَ عَلَى مَا يَنْبَغِي، وَ ذَلِكَ أَنْ تَكُونَ تِلْكَ الْأَفْعَالِ سَائِقَةً إِلَى الْعَدَالَةِ» (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۱۰۹).
 شیخ اشراق به پیروی از بوعلی همین معیار سعادت را پذیرفته و سعادت عقل نظری را درک حقایق نظام هستی با همان سلسله-مراتب طولی آن، و سعادت عقل عملی را پیراستن نفس از وابستگی‌های بدنی برمی‌شمرد (سهروردی، ۱۳۸۰: ۶۵).

با توجه به این معیار سعادت، یکی از کمالات قوه عاقله، دستیابی به معقولات و ادراکات عقلی است و یکی از بهترین راه‌های دستیابی به کمال عقلی، پرسش‌آفرینی و تعلقی است که هم مقدمه و زمینه‌ساز پرسش‌گری است و هم خود معلول و ثمره کنش پرسشی است.

صدرالتألهین معیار سعادت را درک حقیقه وجود و پیراستگی نفس از شوائب مادی و دستیابی به مقام تجرد نفس می‌داند: «فسعادة النفس و کمالها هو الوجود الاستقلالی المجرد و التصور للمعقولات و العلم بحقائق الأشياء علی ما هی علیها و مشاهدة الأمور العقلیة و الذوات النورانیة» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۱۲۸).

بر این اساس اگر پرسش‌گری و تأمل و تفکر در خلق پرسش موجب درک حقیقت وجود و رسیدن نفس به استقلال وجودی گردد (که قطعاً چنین است)، می‌توان آن را مؤثر در سعادت و شقاوت نفس برشمرد. به این ترتیب، متعلق پرسش و موضوعی که انسان در آن دست به آفریدن پرسش می‌زند و نیز انگیزه و نیت پرسش‌گر، نقش به‌سزایی در سعادت و شقاوت انسان دارد.

۵. کارکردشناسی پرسش‌گری در ارتباط با نفس

يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا» (مریم: ۴۲).

۲-۵ کارکرد سرزنش و ملامت نفس

یکی از برجسته‌ترین کارکردهای روان‌شناختی پرسش در ارتباط با تربیت نفس انسانی، کارکرد سرزنش‌گری و ملامت نفس پس از ارتکاب گناه و جرم است؛ در این کارکرد، وجدان زنده انسان خاطی در محکمه درونی بر مسند قضاوت می‌نشیند و با پرسش‌گری از نعمت‌ها و احسان‌هایی که آفریننده و هستی‌بخش جهان به انسان داده شروع به سرزنش و متنبه ساختن نفس نموده و او را دچار عذاب وجدان می‌سازد تا از کرده خویش پشیمان شود و دیگر مرتکب آن کار زشت نشود؛ قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَلَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ أَيْ يَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ» (قیامت: ۲ و ۳).

۳-۵ برانگیختن عقل و خرد

یکی دیگر از کارکردهای پرسش و پرسش‌گری در ارتباط با نفس انسان، برانگیختن قدرت تفکر و اندیشه و خرد انسان‌هاست؛ قرآن کریم در داستان حضرت یوسف، از شیوه پرسش‌گری ایشان برای اقناع همراهانش در زندان حکایت می‌کند: «يَا صَاحِبِ السِّجْنِ أَرَأَيْتَ مَتَفَرِّقُونَ خَيْرَ

توجه به کارکرد و نقش آفرینی پرسش با نگاه به کارکردهای نفس‌شناسانه، یکی از مباحث مهم در فلسفه پرسش است؛ در ادامه برخی از این کارکردها تحلیل می‌شود:

۱-۵ بازگرداندن انسان به فطرت الهی خویش

یکی از کارکردهای پرسش در ارتباط با نفس انسانی، بیدار کردن وجدان و ضمیر آدمی و زمینه‌سازی برای بازگشت غافلان و مجرمان به فطرت انسانی و الهی است؛ قرآن کریم در داستان حضرت ابراهیم، سخن از پرسش‌کلیدی و تکان‌دهنده حضرت ابراهیم می‌کند؛ هنگامی که او از بیت پرستان می‌خواهد از بت بزرگ بپرسند که آیا تو بت‌های دیگر را شکستی؟

«قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ فَرَجَعُوا إِلَى أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ» (انبیاء: ۶۳ و ۶۴)؛ «حضرت ابراهیم گفت: بلکه آن را این بزرگ‌ترشان کرده است، اگر سخن می‌گویند از آنها بپرسید. پس به خود آمده و به یکدیگر گفتند: در حقیقت، شما ستمکارید».

همچنین حضرت ابراهیم برای بازگرداندن عموی خویش به فطرت و عقل از همین شیوه پرسشی استفاده کرد: «إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا

أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ؟» (یوسف: ۳۹) «ای دو رفیق زندانی‌ام، آیا خدایان پراکنده بهترند یا خدای یگانه مقتدر». این شیوه پرسشی بسیار مؤثرتر در نفس است تا به کارگیری گزاره‌های خبری که فاقد جنبه انگیزشی است؛ روش پرسش آفرینی در تربیت فکری و عقلانی مخاطب بسیار مؤثر و کارساز است.

۴-۵- تحریک قوه غضبیه و شهویه

یکی دیگر از کارکردهای نفس‌شناسانه، پرسش تحریک و تهییج و برانگیختن قوه غضبیه در جهت مثبت یا منفی است (سیوطی، ج ۳: ۲۶۸). قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «أَلَا تَقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدُّوْكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ أَ تَخْشَوْنَهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (توبه: ۱۳): «چرا با گروهی که سوگندهای خود را شکستند و بر آن شدند که فرستاده [خدا] را بیرون کنند و آنان بودند که نخستین بار [جنگ را] با شما آغاز کردند، نمی‌جنگید؟ آیا از آنان می‌ترسید؟ با اینکه اگر مؤمنید خدا سزاوارتر است که از او بترسید».

۵-۵- نقش پرسش در تزکیه نفس

یکی از کارکردهای مهم طرح پرسش در

راستای رشد و کمال نفس انسانی، نقش پرسش در فرایند دعوت به تزکیه نفس و پاکی است؛ خداوند متعال به حضرت موسی دستور می‌دهد که از روی تَلَطُّف و مهربانی و با زبان پرسش از فرعون طغیانگر بخواه که به پاکی و هدایت روی آورد:

«اَذْهَبْ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ فَقُلْ هَلْ لَّكَ إِلَىٰ أَنْ تَزَكَّىٰ» (نازعات: ۱۷ و ۱۸): «به سوی فرعون برو که وی سر برداشته است و بگو: آیا سر آن داری که به پاکیزگی گرای و تو را به سوی پروردگارت راه نمایم تا پروا بداری».

این استفهام که به صورت پیشنهاد و درخواست است نه امریت، برای آن است که نفس طاغی را نرماند. این آیه بیان روشن دعوت موسی و چگونگی و مواجهه با فرعون طاغی است که از خلال تعبیرات آن، مهربانی و ادب و نزاکت در بیان و توجه به اصول تربیت نمایان است؛ چه فرعون و همه طاغیان دارای سرشت انسانی هستند که عوامل نفسانی و خارجی و قدرت ظاهری، آنها را منحرف می‌کند و به طغیان وامی‌دارد، و چون توجه رسالت الهی به اصلاح نفوس و تربیت است و پیامبران اطباء نفوسند، نخست با مهربانی و آرامی و دقت در نفسیات، به علاج

بیماری‌های درونی به خصوص بیماری طغیان می‌پردازند (طالقانی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۹۳).

۶. الگوی «کلید و قفل» برای پرسش‌گری

امام صادق (ع) پرسش را به کلیدی تشبیه می‌کند که گشایش‌گر قفل گنجینه دانش است: «إِنَّ هَذَا الْعِلْمَ عَلَيْهِ قِفْلٌ وَمِفْتَاحُهُ الْمَسْأَلَةُ» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۹۶).

چند پرسش اساسی پیرامون این روایت کلیدی مطرح است؛ ۱) این قفلی که بر دانش خورده چیست؟ قفل گنجینه دانش چیست؟ ۲) چرا علم و دانش دارای قفل است؟ چرا بر گنجینه دانش، قفل و بست وجود دارد و چرا نباید دانش به‌طور رها و باز و آزاد در اختیار بشر قرار بگیرد؟ ۳) با توجه به این که بایستی میان قفل و کلید سنخیت و تناسب وجود داشته باشد و هر کلیدی به هر قفلی نمی‌خورد، و هر قفلی را هر کلیدی نمی‌گشاید، آیا هر پرسشی می‌تواند بازکننده و فاتح هر دانشی باشد؟ یا این که سنخیت میان دانش و پرسش یک نقطه محوری و اساسی به-شمار می‌آید؟

این قفلی که بر دانش و علم خورده، همان قفل ابهام و اجمال و تیره و تار بودن زوایا و جنبه‌های گوناگون واقعیت است؛ البته این ابهام مربوط به مقام اثبات و برای نفس و ذهن ناقص و نارسای انسان وجود دارد.

از آنجا که جهان مادی، جهانی همراه با قابلیت‌ها و استعدادها و بالقوه‌هاست و نیز انسان از این قاعده مستثنا نیست، پس دانش و آگاهی دارای قفل و مانعی است که انسان در پرتو رشد و شکوفایی گام به گام که در گوهر وجودی او اتفاق می‌افتد، می‌تواند درخور ظرفیت وجودی-اش، دانش را به دست آورد.

پرسش‌گری و زایش پرسشی مایه حیات بخشی به علم و معرفت است؛ از این رو امام باقر (ع) می‌فرماید: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا الْعِلْمَ؛ قَلْتُ وَمَا أَحْيَاؤُهُ؟ قَالَ: أَنْ يُدَاكِرَ بِهِ أَهْلَ الدِّينِ وَأَهْلَ الْوَرَعِ» (همان: ۴۱).

در این الگو یک سازنده کلید وجود دارد که کلید را متناسب و مسانخ با قفل می‌سازد، که همان نفس و عقل پرسش‌گر است. یک قفل وجود دارد که همان سر بسته و مجمل و مبهم بودن زوایای یک واقعیت است. به هر میزان کلیدهای جدیدی برای گشودن قفل‌ها تولید می‌شود، قفل‌ها و ابهامات جدیدتری نیز زاییده می‌شود که نیاز به کلیدها و مفاتیح نو و جدید دارند؛ این رقابت میان قفل و کلید همواره ادامه می‌یابد؛ البته هر پرسش و کلید جدید و هر پاسخ نو، به استكمال نفس انسانی کمک بسیار شایانی می‌کند.

نتیجه‌گیری

نقش قوای ادراکی و تحریکی نفس یا عوامل شناختی و غیرشناختی در پیدایش پرسش نقش به‌سزایی است. اگرچه طراح اصلی پرسش، قوه عاقله است ولی نمی‌توان از نقش حواس پنجگانه و قوه خیال در آفرینش پرسش غافل شد؛ این دو قوه ظاهری و باطنی نقش اعدادی و بسترساز برای زایش پرسش را ایفا می‌کنند. نفس انسانی در اثر کنش پرسش‌گری به‌طور و تکامل ذاتی دست می‌یابد؛ می‌توان گفت یک کنش و تأثیر متقابل و دوسویه میان‌طور نفس و کنش پرسش‌گری وجود دارد و هریک موجب تکامل دیگری می‌شود. نقش پیش‌فرض‌های تشکیک وجود، حرکت جوهری و اتحاد عاقل به معقول در تأثیر پرسش‌گری بر‌طور نفس شایان توجه است. پیدایش پرسش در صفحه نفس آدمی منوط به عوامل و زمینه‌های زیر است:

توجه تام به یک موضوع، نقش پیش‌دانسته‌های اجمالی، تسلسل منطقی پرسش‌ها، تفکیک حیث‌های گوناگون، وجود

ناسازگاری و ناهمخوانی در داده‌ها، ضرورت فاصله ذهنی در پرسش‌گری، ضرورت طهارت نفس و بستر پاک برای پرسش‌گری، نقش انگیزه‌ها و انگیزه‌ها در پرسش‌آفرینی.

با یک نگاه کارکردشناسانه می‌توان پنج نوع کارکرد اصلی را برای پرسش‌گری در ارتباط با نفس انسان برشمرد: کارکرد بازگرداندن انسان به فطرت الهی خویش، سرزنش و ملامت نفس، برانگیختن عقل و خرد، تحریک قوه غضبیه و شهویه، نقش پرسش در تزکیه نفس.

پیرامون نقش پرسش و پرسش‌آفرینی در تکامل جوهری نفس در دو سطح «تمهیدی» و «اصالی» می‌توان این نقش‌آفرینی را در پرتو نظریه اتحاد عاقل به معقول تبیین کرد.

با توجه به سخنان اهل‌بیت (ع) می‌توان الگویی برای تبیین کارکرد پرسش و پرسش‌گری طراحی کرد و آن عبارت است از الگوی قفل و کلید؛ در این الگو، پرسش به‌عنوان کلید گنجینه در بسته دانش به‌شمار آمده است.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه/رساله: این مقاله مستخرج از پایان نامه/رساله نمی‌باشد.

منابع

- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم.
(۱۹۸۱). الحکمة المتعالیة فی الأسفار
العقلیة الأربعة. بیروت: دار إحياء التراث،
چاپ سوم.
- قیصری، محمد داود. (۱۳۷۵). شرح فصوص
الحکم. تهران: شرکت انتشارات علمی و
فرهنگی.
- طالقانی، محمود. (۱۴۰۳). پرتوی از قرآن.
تهران: شرکة سهامی نشر.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۶۲). رسائل
سبعة. قم: بنیاد علمی و فرهنگی.
- الفارابی، أبو نصر. (۱۹۹۵). آراء أهل المدينة
الفاضلة و مضاداتها. شرح و تعليق
الدكتور علی بو ملحم، بیروت: ، مكتبة
الهلل.
- فرناندو، سوتر. (۱۳۸۴). پرسش‌های زندگی.
ترجمه عباس مخبر، تهران: طرح‌نو.
- کردفیروزجایی، یار علی، عبدی، حسن.
(۱۴۰۰). تاریخ فلسفه‌ی معاصر غرب،
تهران: انتشارات سمت.
- الکلبینی، محمد بن یعقوب بن إسحاق.
(۱۴۰۷). الکافی. تصحیح علی اکبر
غفاری، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- المجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳). بحار الأنوار.
بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۲۷). علل
الشرائع. قم: مکتبۀ داورى.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۳). خصال.
تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جماعة
المدرسين.
- ابن سینا، حسین بن عبد الله. (۱۴۰۴). المبدأ و
المعاد. با عنایت عبد الله نورانی، تهران:
مؤسسة الدراسات الإسلامية.
- ابن سینا، حسین بن عبد الله. (۱۳۷۵). النفس
من کتاب الشفاء. تحقیق حسن‌زاده
آملی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- پوپر، کارل. (۱۳۶۹). جستجوی ناتمام.
تهران: سازمان انتشارات و آموزش
انقلاب اسلامی.
- سهروردی، شهاب الدین. (۱۳۸۰). مجموعه
مصنفات. مقدمه هانری کربن، تهران:
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات
فرهنگی.
- سیوطی، جلال الدین. (بی‌تا). الاتقان فی
علوم القرآن. تحقیق محمد ابوالفضل
ابراهیم، قم: منشورات الشریف الرضی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۷). مجموعه آثار
شهید مطهری، قم: صدرا، چاپ هشتم.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم.
(بی تا). الحاشیه علی إلهیات الشفاء. قم:
منشورات بیدار.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم.
(بی تا). إيقاظ النائمين. تصحیح محسن
مؤیدی، تهران: المتمدی الاسلامی
للحکمة و الفلسفة فی ایران.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم.
(۱۳۶۶). شرح اصول کافی. تهران:
مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم.
(۱۴۰۱). الشواهد الربوبية فی المناهج
السلوكية. تصحیح و تعليق السيد جلال
الدین الآشتیانی، مشهد: المركز الجامعی
للنشر.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم.
(۱۴۰۴). مفاتیح الغیب. تصحیح محمد
خواجهوی، تهران: مؤسسه الأبحاث
الثقافية.

Gadamer, H. G. (1994), Truth
and Method, Translated by
Joel Weinsheimer and
Donald G. Marshall,
CNTINUUM. NEW YORK